

„Eesti „Valge Tito“ – Elmar Hilp – punavenelaste suurim hirm“. Kajastusi metsavendadest väliseesti ajakirjanduses 1940.–1950. aastatel

Peeter Kaasik*

Vastupanuvõitluse kohta on kasutusel tabav ütlus: „Kui võidad, oled rahvuskangelane, kui kaotad, oled bandiit.“ Mõistagi pole pilt reaalsuses nii mustvalge. Kui vastupanu kandvaks ideeks on mõni äärmuslik ideoloogia (nt. kommunistlik vastupanuliikumine, aga ka n.-ö. usu-sõjad), siis ei pruugi võitjad olla ilmarahva silmis sugugi kangelased ja uus ühiskonnakorraldus tähendab tavaliselt ka elanike sattumist vihma käest räästa alla. Nii võib sõltumata võidust-kaotusest kangelaseks kerkida igaüks, kes sellise äärmusliku režiimi (aga ka okupatsioonivõimu) vastu võitleb. Aga üks kajastus sõltub suuresti ikkagi sellest, millise mätta otsast vaadata.

Rahvuslik vastupanuvõitlus (või vastandlike ideoloogiate kokkupõrge) on kõige muu hulgas emotsionaalne suurus ja kohati ka rahvusliku identiteedi osa. See ei ole „härrasmeeste sõda“ ei ühelt ega teiselt poolt, kus vastaspoole suhtes kehtiks mingid reeglid. See omakorda on nii jooksvas kui ka hilisemas kirjasõnas viljakas pinnas kõikvõimalikele liialdustele või väljamõeldistele, kus vastaspoolele võib omistada mistahes võikaid omadusi, kuid „omade“ tegevusse võib suhtuda üsna kriitikavabalt. Et siinkirjutaja eesmärgiks on põgusalt analüüsida teatud allikate väärtust just ajalooallikatena, mitte nende propagandistlikku või emotsionaalset väärtust, siis ei hakka objektiivsuse huvides alljärgnevalt ka väga rõhutatult pooli valima.

Niisiis, vaatluse all on paguluses väliseesti ajakirjanduses avaldatud kirjatööd, mis puudutavad sõjajärgset metsavendlust Eestis.¹ Kuigi aastate jooksul avaldati vabas maailmas eestikeelsetes ajalehtedes sadu selleteemalisi artikleid, uudisnuppe ja mälestuskatkeid, on teema senini üsna tagasihoidlikult kajastust leidnud. Ometi olid need kirjutised metsavendade poolt vaadatuna paljuski ainus n.-ö. jooksev allikas, mis nende tegevusele kaasa elas. Käsitluse lõppdaatumiks on valitud tinglikult 1950. aastate teine pool ehk aeg, kui sovetivõimul oli õnnestunud vastupanu lõpuks maha suruda. Ning samal ajal hakkas nii siin- kui sealpool raudset eesriiet ilmuma juba tagasivaatavaid ajalehelugusid.

Olgu siinkohal etteruttavalt esitatud ka mõned allikakriitilised märkused, et neid järgnevalt mitte üle korrata. Jättes kõrvale ajalehelugusid kirjutanud (reeglina anonüümsete) isikute enda võimalikud arusaamad, tuleks vaadata konteksti ehk kes olid potentsiaalsed lugejad. Tegemist oli saatuse tahtel okupeeritud ja annekteeritud Eestist pagulusse siirdunud eestlastega, kelle esimeseks eelistuseks polnud kindlasti lugeda abstraktseid arutlusi metsavendade olemusest ja motiividest. Vastupanu sovetivõimule oli väärtus omaette ja seda ka rõhutati, objektiivsus oli ehk teisejärguline. Ajalehe väljaandmine omakorda on reeglina äriettevõtte ja lugejate meelsusega tuli arvestada. Kuid arvestada tuli ka sihtriigiga. Näiteks Rootsi oli neutraalne riik ja pagulaste aktiivsele poliitilisele tegevusele ei vaadanud võimud sugugi hea pilguga. Ja leidub viiteid sellegi kohta, et Rootsi võimud sekkusid ajalehtede toimetuste

* Peeter Kaasik (1974), PhD, Eesti Sõjamuuseum - Kindral Laidoneri Muuseum, Mõisa tee 1, Viimsi, 74001 Harju maakond, teadur, peeter.kaasik@esm.ee

¹ Siin kasutatakse „metsavenda“ ja „metsavendlust“ üldmõistena nii relvastatud vastupanu osutavate kui ka end sovetivõimu eest varjavate inimeste puhul.

töösse.² Nii olid Rootsis ilmunud ajalehed aastate lõikes ehk kõige paremini informeeritud Eestis toimuva kohta, kuid samas on kirjutised kõige neutraalsemad.

Teiseks oli tegemist ajakirjandusega, mille üheks eesmärgiks on lugejate jooksev teavitamine neid eeldatavalt huvitavatest sündmustest. Arvestades ebamääraseid allikaid, polnud reeglina võimalik (ega ilmselt ka erilist soovi?) kontrollida väidete paikapidavust. Autentse informatsiooni liikumine oli väga piiratud ja kuna lisandus veel konspiratiivsus allikate suhtes, jäävad tihtipeale umbmääraseks nii allikas ise kui ka sündmuste koht ja aeg. Selline umbmäärasus oli igati mõistetav, et vältida allika enda või tema kodumaal olevate lähedaste löögi alla sattumist, samuti hoidis see ära vastaspoolele ülemäära detailse informatsiooni andmise metsavendade, samuti põgenemisteede kohta.

Alljärgnevalt on väliseesti ajakirjanduses ilmunud materjalid jagatud just allikate järgi ning näitlikustamiseks on lisatud mõned pikemad tsitaadid tüüpilisematest, informatiivsematest või veidramatest ajalehelugudest.

Põgenikelt saadud informatsioon

Põgenemine Eestist välismaale sai alguse juba 1940. aasta suvel esimese Nõukogude okupatsiooni alguses. Eriti massiliseks muutus põgenemine Eestist Soome Teise maailmasõja ajal 1943. aastal, kui alustati sundmobilisatsioonidega Saksa sõjaväkke. Paralleelselt põgenes koos eestirootslastega eestlasi ka Rootsi. Reeglina demokraatlikele lääneriikidele orienteeritud Eesti Vabariigi diplomaadid ja põgenema pääsenud poliitikategelased olid lobitöö huvides vägagi huvitatud autentsest informatsioonist kodumaal toimuva kohta. Esialgu olid põhilised informatsiooniallikad passiivsed vastupanurühmitused, kellel oli kontakt nii õigusliku järjepidevuse kandjatega kodumaal kui ka välisesindajatega. Sihikindlam tegevus algas 1943. aastal, kui põgenike arv järsult kasvas. Põgenikelt saadud tunnistustel põhinevate informatsioonikokkuvõtete³ koostamine jätkus ka teise Nõukogude okupatsiooni alguses. Põgenike intervjuerimise, Eestist tulnud kirjade, ajalehtede ja raadiosaadete jälgimise jm. allikate põhjal koostas neid põhiliselt ajakirjanik Voldemar Kures.⁴

Alates 1944. aasta sügisest, samuti 1945. aastal oli Eestist meritsi põgenenuid arvukalt, 1946. aastal juba märksa vähem, kuid üksikjuhtumeid oli ka hiljem. Muu hulgas töid põgenikud kaasa informatsiooni kodumaalt, sealhulgas Eestis tegutsenud metsavendadest. Enamasti põhinevad põgenikelt saadud andmed kuuldustel, kuid infot jagasid ka metsavendadena tegutsenud mehed, kellel õnnestus üle mere põgeneda. Näiteks kirjeldab üks anonüümseks jäänud noormees 1945. aasta oktoobris olukorda järgmiselt:

„Metsas oli sellal üsna kirju ja perekas seltskond. Tuuma moodustasid eesti sõjaväelased, kes olid enda kaitse korraldanud üsna tugevaiks relvastatud gruppideks. Liitusin ühe sellise „üksusega“. „Saksa käsilasi“ puudutav seadus⁵ ja mobilisatsioon olid peamised ohud, mis ei lubanud metsast välja tulla. Varjamine eriti raske ei olnud. Olime hästi relvastatud ja venelased, keda meie üksused kimbutasid üsna lagedais paigus, kartsid metsa kui tuld. [---] Elasime üsna muretult. Aitasime talumehi metsalõikusel, heinaveol ja muudel sarnastel töödel, saades vastu-

² Vt. nt. I. Jürjo. Pagulus ja Nõukogude Eesti: Vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal. Tallinn: Tammerraamat, 2014, lk. 40–41.

³ Põgenike käest saadud tunnistustest-mälestustest annab ülevaate allikapublikatsioonide sari „„Mitmesuguseid kuuldsid liigub...“: Teateid olukorra kohta Eestis 1943–1945“, mis ilmus Mart Orava toimetatuna ja kommenteerituna ajakirjas Akadeemia aastatel 2011–2015.

⁴ Voldemar Kures peatub sellel tegevusel detailsemalt oma päevaraamatutes. Muu hulgas viidates ka paguluses viibivate poliitikute ja diplomaatide n.-ö. tellimusele. Päevikuid vt. RA, ERA.4931.1.36–75. Trükkis avaldatud pealkirja all „Seitsme lukuga suletud raamat“, I–V. Tartu: Ilmamaa, 2006–2009.

⁵ Eesti NSV Ülemnõukogu seadus 17. septembrist 1944. aastal „Saksa okupantide poolt äravõetud maa tagasiandmise kohta Eesti NSV talupoegadele“.

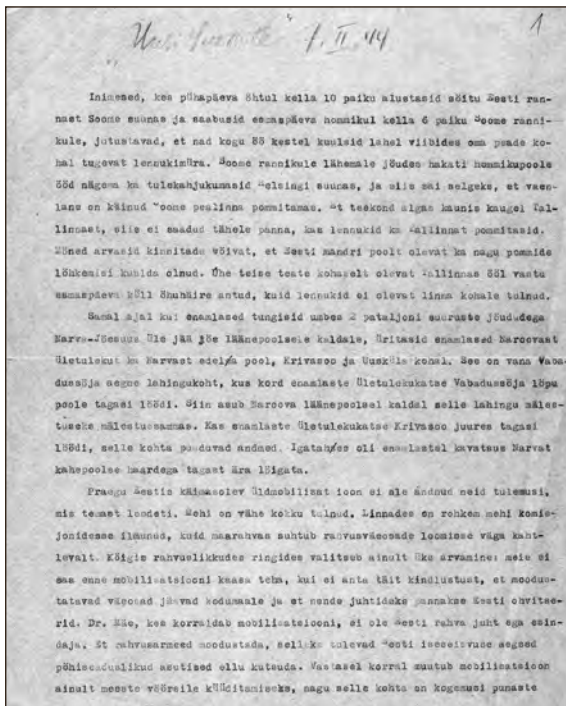
tasuks kõike vajalikku. Möödus sügis 1944. Talveks valmistasime endile punkrid läbipääsmatuile soosaar-tele ja veetsime sellegi aastaaja üsna rahulikult. Meie hulgas oli mõningaid veterane-metsavendi, kes olid end varjanud juba sakslaste mobilisatsioonide eest. Need õpetasid meile uutele kõiki metsavennale vajalikke teadmisi. [– –] Saabus kevad ja suvi, tuues õige olulisi muudatusi meie olukorda. Metsavendade püüdmisele rakendati ustavaid poegi Eesti korpuse üksustest – olukord läks päris raskeks. [– –] Pidime leidma vastuabinõu – organiseerusime ümber. Senini üsna ühtseks kujunenud salgad läksid laiali.

Nii muutus metsavendlus peaaegu üle kogu Eesti ühtseks ja seotud organisatsiooniks. [– –] Kõige ägedamad lahingud metsameeste ja püüdjate vahel leidsid aset aga ühe teise maakonna suurtes metsades. Seal asus vist üle Eesti tugevaim metsavendade „üksus“. [– –] Tärvitati kõiki moodsa sõja relvaliike. Kui kord üks soosaar võeti haarajate poolt miinipildujatule alla, vastasid metsamehed samaga ja nii tõhusalt, et otsijate omad vaiksivad pea.⁶

Selle kirjelduse esimene pool on üldjoontes täpne (välja arvatud jutt Eesti laskurkorpuse kui metsavendadevastase võitluse kandva jõu kohta). Kuid ilmneb ka see, et informatsioon Eestis tegutsevate metsavendade kohta laiemaalt koosneb suuresti kuulujuttudest ehk teisisõnu hakkasid legendid juba alguses elama oma elu, sealhulgas suuresti liialdatud kuuldused metsavendade organiseeritusest ja suurtest välilahingutest.⁷

Ent olgu öeldud, et sellisel kujul ei jõudnud need teated laiema publikuni, ja kui midagi jõudiski, siis tublisti toimetatuna ja mõnevõrra hilisemal ajal. Ei tasu unustada sedagi, et kuni 1945. aasta septembrini kestis veel sõda ja külma sõja retoorika jäi veelgi hilisemasse aega. Selles olukorras Nõukogude-vastase relvastatud vastupanuliikumise ülemäärane eksponeerimine, rääkimata ülistamisest, oleks lääneliitlaste silmis olnud ehk mõnevõrra kohatu, kuid Rootsile kindlasti ka ohtlik.

Ühelt poolt turgutasid sellised võitluslikud lood kindlasti pagulaste moraali, teiselt poolt sisaldasid aga kontrollimata kuulujutte või üksiku näite põhjal liiga suuri üldistusi, halvemal juhul väljamõeldisi. Üldistavalt oli pagulasringkondadel siiski vähemalt veel 1945. aastal üldjoontes mingi arusaam Eestis toimuva kohta olemas, s. t. vastupanu eksisteeris realselt, samuti selle eri-

Voldemar Kurese artikli käsikiri olukorrast Eestis ajalehele Uusi Suomi, 7. veebruar 1944.

⁶ Olukorrast Eestis. (Septembrist 1944 kuni suveni 1945.) Ühe Eestist tulnud noormehe kirjeldus, kes sealt lahkunud k. a. juunis, 23. X 1945. – „Mittesuguseid kuuldusi liigub...“: Teateid olukorra kohta Eestis 1943–1945, 48. osa. – Akadeemia 2015, nr. 9, lk. 1703–1707.

⁷ Kuid põgenikelt saadi informatsiooni täiesti passiivsest varjamisest. Näiteks 1945. aasta detsembris Hiiumaalt põgenenud kalur kirjeldas seda järgmiselt: „Minu metsavendlus oli selline, et elasin kõrvaltaludes heade tuttavate juures ja saatsin vahest koju elumärke ka.“ Vt. Hiiumaa kaluri ja väikekohapidaja A. jutustus, 29. XI 1945. – „Mittesuguseid kuuldusi liigub...“: Teateid olukorra kohta Eestis 1943–1945, 48. osa. – Akadeemia 2015, nr. 9, lk. 1717–1724.

nevad passiivsed vormid. Koostatud informatsioonikokkuvõtted olid eksiilis olevatele poliitikutele ja diplomaatidele omakorda väärt kapital, mida jagati ka Soome, Briti ja Rootsi luureteenistustele. Kui Teise maailmasõja lahingud Eestis veel kestsid, oli see kindlasti sõjaliselt tähtis informatsioon ja võis liitlaste kaudu saada teatavaks ka Nõukogude Liidu luure- ja vastuluureorganitele.

Liialdused või lausa valeinformatsioon võisid aga tekitada Lääne luureteenistuses vale ettekujutuse vastupanu ulatuse ja organiseerituse kohta. Hilisem luuretegevus tõestaski, et Briti ja Rootsi luurel puudus selgem ettekujutus Eestis toimuva kohta ning teadaolevad operatsioonid lõppesid üsna kuulsusetult, ja vähe sellest – need võimaldasid Nõukogude luureorganitel alustada aastaid kestnud üsnagi edukaid raadiomänge. Kuid see ei puudutanud ainult Eestit, vaid ka Lätit, Leedut, Ukrainat, Valgevenet, Poolat, Tšehhoslovakkia jt. NSV Liidu okupeeritud aladid või mõjusfääre, kus Lääne luureteenistused üritasid ära kasutada just vastupanuliikumist.⁸ Aeg-ajalt ilmus Lääne ajalehtedes infokilde üldisest vastupanust, kuid enamasti olid need kas liialdatud või lausa väljamõeldised ja pärinesid peamiselt just nimelt vastupanuliikumiste tegelastelt.⁹

„Külma sõja“ luure-vastuluure-propaganda-vastupropaganda mängudest alljärgnevalt pikemalt juttu ei tule, see on eraldi teema. Näitlikustamiseks siiski väljavõtte ühest artiklist:

Vaba Eesti Sõna, 18. veebruar 1950:¹⁰

„Aftonbladet toob ära ühe pikema kirjutuse Berliini allikaist, kus esile tõstetakse Elmar Hilpi nime, kes olevat Baltikumis kujunenud vastupanu-kangelaseks. Rahvas nimetavat Hilpi „Valgeks Titoks“. Eestlane Hilp olevat ühendanud Eesti, Läti ja Leedu metsavennad.¹¹ Seda kõike jutustavat uued põgenikud Baltikumist, kes mõne päeva eest jõudnud Berliini. Grupi juht kuulus Leedu partisaniliikumisse ja ta oli saanud ülesande viia teadet läänemaailma praegusest olukorrast Baltikumis ja otsida abi kannatavale kodumaale. Leedulane on jutustanud, et kui varemini Balti vastupanuliikumise raskuspunkt oli Leedus, siis viimasel ajal olevat eesti metsavennad Elmar Hilpi juhtimisel kujunenud juhtivaiks. Hilp olnud suvel Saaremaal, kus ta salajaselt ette valmistanud kolme Balti riigi vastupanuliikumiste tegevuse koordineerimist.“

Seda lõiku ei hakka siinkohal kommenteerima. Ja pole ka teada, kas see informatsioon oli külma sõja propagandamäng või lihtsalt bulvarilehtedest üles korjatud väljamõeldis. Elmar Ilp ise ei teadnud oma missioonist kindlasti mitte midagi.

Informatsiooni Eestis toimuva kohta avaldati ajakirjanduses jooksvalt. Tundub, et suuresti tugineb see avalikele allikatele (s. t. sovetlikud ajalehed, raadio, repatrieerimisametkondade propagandamaterjalid, aga ka nopped Lääne ajakirjandusest), millele on lisatud põge-

Eesti „Valge Tito“. – Vaba Eesti Sõna, 18. veebruar 1950.

⁸ Vt. nt. Tom Bower. The red web: M16 and the KGB master coup. London: Aurum Press, 1989.
⁹ Vt. nt. Metsavendade armee alalises võitluses bolshevismi vastu. – Välis-Eesti, 5.10.1947; Päev Leedu metsavendade „sõjakoolis“. – Eesti Teataja, 25.11.1948. Mõnevõrra hilisemast ajast vt. nt. Gehleni salateenistus ja Eesti metsavennad. Balti riikidesse saadeti 30 agenti. – Meie Kodu, 12.06.1974. Kuid samasisulisi artikleid ilmus ka vastaspoolelt. Märkimisväärssem nendest kindlasti ajalehes Noorte Hääl 1957. aasta kevadel läbi 28 numbrit ilmunud järjelugu „Lehed langevad“, mis keskendub Rootsi luureteenistuse poolt ENSV territooriumile saadetud luuregruppide tegevusele. Aga oli ka lugusid, kus keegi pandi avalikult ja propagandistlikult pattu kahtesema. Vt. nt. J. Deksnys. Ämblikud purgis, I–II. – Tõe Hääl, 4.04. ja 1.05.1963.
¹⁰ Eesti „Valge Tito“. – Vaba Eesti Sõna, 18.02.1950.
¹¹ Artiklis on ka viide vastupanuvõitlejate arvu kohta: „Eestis olevat metsavendi umbes 9.000, Lätis 18.000 ja Leedus 25.000. Nendele lisanduvat 4.500 sakslast ja 3.000 venelast tehasid.“

nikelt saadud infokilde.¹² Kuid seal, kus on juttu konkreetset vastupanuvõitlusest, muutuvad teated umbmääraseks, mida iseloomustab ka rõhutatud konspiratiivsus allikate suhtes. Viide allikale oli küll tavaliselt lisatud, kuid see oli üsnagi ebamäärane. Mõned näited:

„Üks, kes viibis käesoleva aasta märtsi lõpul ja aprilli alul Viljandimaal, jutustab meile ...“

„Nii kõlavad jutustused inimeste suust, kes ise on kodus mainitud paikades ja üles kasvanud kõnesolevas ümbruses.“

„Alljärgnevas jätkame eelmises numbris alustatud kolme Nõuk. Eestist põgenenud kalamehe jutustust.“

„Üks neist langevarjumeestest jõudis hiljem läbi mitmesuguste raskuste tagasi Saksamaale ja jutustas ...“

„Nõnda jutustab mees, kellel õnnestus pääseda Nõukogude Eestist pärast pikemaageid ettevalmistusi.“

Nagu öeldud, olid põgenemised Eestist 1946. aastal juba sedavõrd harvad, et teoreetiliselt võiks selle järgi ka allika tuvastada. Näiteks „langevarjumees“ oleks ehk ka tuvastatav, kuid on küsitav, kas selline inimene ka realselt eksisteeris. Vähemalt tema juttu erilist usaldust ei ärata. Artikkel ise koosneb enamasti kuulujuttudest või väljamõeldistest Eestisse metsavendlust organiseerima jäänud admiral Johan Pitkast, kes artikli kohaselt saanud surma 1946. aastal metsavendade omavahelise tüli käigus. Kuna Pitka saatus pole teada, siis võis ju kõik nii olla, kuid viited vastupanus osalenud Paul Laamannile ja Hando Ruusile (ühtlasi olla Ruus olnud Saksa luure agent) on fantaasia vili, sest esimene arreteeriti 1944. aasta oktoobris ja teine langes vangi 1944. aasta septembris.¹³

Viidatud kolme põgenenud kalamehe nimed on arvatavasti Eduard Soorsk, Edgar Pappel ja August Koppel, kes põgenesid Rootsi traaleril Merisilm. Kuid päris kindel selles siiski olla ei saa, sest 1947. aasta detsembris põgenes Rootsi veel kalatraaler Merituul kapten Enno Laessoni juhtimisel.¹⁴ Sõltumata sellest, kes nad olid, on nimetatud informatsioon parim ajastunäide Eestis levinud kuulujuttudest, keskendudes peaasjalikult Elmar Ilbile (selles loos esineb Rummu Jüri hüüdnime all) ja Ants Kaljurannale (Hirmus Ants), kujutades neid lausa õilsate rüütlitena: „Metsavendadel on rahva silmis säärane aupaiste, nagu keskaegsetel rändrüütliel, kes karistasid kurje ja aitasid õnnetuid.“¹⁵ Huvipakkuv on see lugu aga seetõttu, et nimetatud on konkreetseid isikuid, kes vastupanus osalesid.¹⁶ Ja võib eeldada, et legendid nimetatud metsavendade kohta liikusid ringi laialt.¹⁷

Kuid on viiteid ka selle kohta, et kuna autentseid allikaid (s. t. põgenikke) nappis, küsiti kommentaari inimestelt, kelle teadmised metsavendadest pärinevad aastatetagusest ajast.

¹² Vt. nt. Kiri kodumaalt: Monument lendab õhku. – Stockholms-Tidningen Eestlastele, 25.07.1947; Millest juttu: Tänavu märtsis-aprillis Viljandimaal. – Stockholms-Tidningen Eestlastele, 31.10.1947; Sakslane 2 aastat Valga vangilaagris. – Stockholms-Tidningen Eestlastele, 17.03.1948; Metsavennad – karmid võitlejad. – Eesti Teataja, 30.09.1948; Silm-silma ja hammas-hamba vastu. – Stockholms-Tidningen Eestlastele, 26.09.1948; Metsavennad pole alistunud. – Stockholms-Tidningen Eestlastele, 25.05.1951; Metsavendlus välja surnud. – Vaba Eestlane, 8.10.1952 jne.

¹³ Uut Pitka saatusest. – Stockholms-Tidningen Eestlastele, 11.04.1950.

¹⁴ Vt. lähemalt: J. Pihlau. Lehekülgi Eesti lähiajaloo: merepõgenemised okupeeritud Eestist. – Tuna 2001, nr. 2, lk. 70–71.

¹⁵ Metsavennad – karmid võitlejad. – Eesti Teataja, 30.09.1948.

¹⁶ Elmar Ilbi ja Hirmsa Antsu nimesid kohtab mitmel pool mujalgi. Korduvalt käivad väliseesti lehtedest läbi ka spekulatsioonid Johan Pitka tegevusest. Aastate lõikes on veel viiteid Pargasele (Heino Lipp). Pikem ja põhjalikum lugu ilmus 1957. aastal vendade Artur ja Richard Saaliste tegevusest. Vt. Mehed, kes võitlesid viimse padrunini. – Vaba Eestlane, 23.03.1957. Eraldi võiks nimetada veel Musta Kaptenit. Selle nime all tegutses teadaolevalt Ferdinand Nurme, kuid väliseesti ajakirjanduses on seda nime seostatud ka kolonel-leitnant Mart Kaerma, major Friedrich Kure, major Ottomar Hindpere ja kapten Paul Laamanniga, kes kõik jäid tõepoolest Eestisse. Vt. nt. Tegelikkus ja legend „Mustkaptenist“. – Võitleja, 1.06.1953.

¹⁷ Hirmsa Antsu tegevuse kohta levinud legendidest vt. M. Mandel. Hirmus Antsu lugu. – Kultuur ja Elu 2010, nr. 1. (http://kultuur.elu.ee/ke499_hirmus_antsh.htm)

Metsavennad – karmid võitlejad. – Eesti Teataja, 30. september 1948.

Partisaane Pole Enam. – Vaba Eesti Sõna = Free Estonian Word : Estonian weekly, 12. aprill 1952.

Näiteks üks lõik 1951. aastast: „Küsimusele, kuivõrd on õnnestunud metsavendlusel end säilitada üle nende pikkade aastate, eriti nüüd, kus üksiktalud on sunnitud kolhoosidesse, vastas mees kodumaalt järgmiselt: „Minu lahkumine Eestist sündis küllalt kaua aega tagasi, nii et ma sellele küsimusele võin vastata ainult kaudselt.“¹⁸

Nimetatud artiklist tulevad mõnevõrra välja ka salatsemise põhjused: ajakirjanik ja tema allikas ei taha anda Nõukogude julgeolekule võimalust välja uurida, kes on see mees ja millist teed mööda ta põgenes. Olgu öeldud, et sääraste lugude autorid ise kirjutasid reeglina varjunimede all. Eespool viidatud artikli autoriks on keegi Vello. See võis olla Voldemar Kures, kuid kindlalt seda väita ei saa, sest ta kirjutas erinevate varjunimede all.¹⁹

Leidub selliseidki viiteid, et oma allikates kahtlesid aeg-ajalt ka ajakirjanikud ise. Näiteks Vaba Eesti Sõna kirjutab 1952. aastal: „Partisaanide tegevus Balti riikides on lõppenud, kirjutab „Stokholms Tidningen“, kes tavaliselt on olnud hästi informeeritud partisaanide tegevusest ja vastupanuliikumisest raudse eesriide taha jäänud Baltikumist. Juba möödunud aasta algusest peale pole andmeid suurematest vastuhakkudest ja punavägede kokkupõrgetest metsavendadega. Leht märgib, et 1950. a. põgenike ja sõjavangide kaudu saabunud teated partisaanide tegevusest on olnud liialdatud.“²⁰

Alljärgnevalt ühest pikemast ja informatiivsemast ajaleheloo, mis ilmus 1948. aasta augustis ajalehes Stockholms-Tidningen Eestlastele järjeloona ja kandis pealkirja „Mees raudkardinate tagant“.²¹ Autoriks keegi Fakt, kelleks oli arvatavasti Voldemar Kures.²²

Lugu ise on üsnagi konspiratiivne. „Raudkardinamees“ tundub olevat alla 30 aasta vana, pärit Virumaalt ja teeninud Saksa armees. Pärast sõjategevuse lõppu on jäänud Eestisse ja tegutsenud aastaid aktiivse metsavennana. Läände pääsemine on vägagi salapärane: „Siis tuleb käsk väjamurdmiseks kodumaa metsadest, mis on nüüd tihedalt suletud raudeesriide taga, vabasse Läände, kuhu ta ka õnnelikult jõuab. Kodumaalt ta lahkus alles käesoleval aastal. Sellel teekonnal ta on liikunud Lätis, Leedus, Poolas ja Saksas. Saatus tujud „juhtisid“ selle noormehe mõneks päevaks ka Rootsi.“ Kui see jutt tõele vastab, siis oli põgenemisteede üsnä ebaharilik (küll kasutasid marsruuti läbi Poola Saksamaale Leedu vastupanuvõitlejad).²³

¹⁸ Pitka müstiline saatus. Metsavennad pole alistunud. – Stockholms-Tidningen Eestlastele, 25.05.1951.

¹⁹ Vt. Voldemar Kures artiklite käsikirjad, RA, ERA.4931.1.2–31.

²⁰ Partisaane Pole Enam. – Vaba Eesti Sõna, 12.04.1952.

²¹ Mees raudkardinate tagant, I–IV. – Stockholms-Tidningen Eestlastele, 27., 28., 29., 31.08.1948 (metsavendi käsitleb põhjalikumalt III osa 29. augustist).

²² Agentuuri kaudu oli Kures tegevus Nõukogude Eesti elu kajastamisel üldjoontes teada ja omal moel üritati ka vastupropagandat teha isiklike rünnakutega. Vt. Mõningaid fakte „Fakti“ kohta. – Kodumaale Tagasi-pöördumise Eest, 3.09.1957.

²³ Artiklis on ka vastav viide: „Leedulased olid loonud häid ühendusi läänega ja sealt poolt anti meile mõningaid uusi taktikalisi näpunäiteid.“

Voldemar Kures. RA, ERA.4931.1.154.66

Stockholms-Tidningen Eestlastele, 29. august 1948:

„Nelja aasta kestel ei ole partisanitegevusest, metsavendlusest jagu saadud ja nüüd on see oma kindla vormi võtnud, mida punased kui paratamatust peavad arvestama. Maal, provintsis on see kui rippuv mõök kohalike funktsionääride peade kohal, mis sunnib neid vahel tagasihoidlikkusele, silmade kinnipigistamisele ja mõnikord koguni „partide“ abistamisele. „Pardid“ – see on nüüd metsavendade üldine nimetus kodus. Punased hüüavad neid „bandiitideks“ ja „röövleiks“ ja kõik hirmuteod, mida sooritavad meie maa pinnal punaväelased, miilitsad, hävituspataljonlased (uue nimega – „rahvakaitse“) ja teised relvastatud terroristide banded pannakse „metsarügementide“ arvele.

Võitluses metsavendluse vastu tuleb kohalikke võimumehi sagedasti ümber paigutada, kõrvaldada ja uute energilisemate ja karmimatega asendada kuid seegi ei anna tulemusi. Uued täitevkomiteede esimehed ja miilitsionärid alluvad aegamööda samale hirmupsühoosile. Täna nad ajavad „bandiite“ taga homme jälitatakse neid endid. Punased kalkuleerivad päris õieti – metsavendus ei likvideeru enne, kui ei ole hävitatud nende toetus- ja abistamisbaasid iseseisvate metsa talude, omaette majapidamiste, endise vaba eestluse viisil rahvuslikult mõtleva ja tegutseva rahva näol. Selleks see „kodanlike natsionalistide“, „kula-kute“ ja „fashistide“ ja „sakslaste sabarakkude“ tagakiusamine, küüditamine, vangilaagritesse toppimine, ka otsene füüsiline likvideerimine koos kiire kolhoosierimisega. Kolhoosisüsteem ruineerib ja orjastab lõplikult maarahva ja siis vaibub ka vastupanu vaim. [– – –]

Siis võeti tarvitusele uusi likvideerimismeetodeid, metsavendadele kuulutati „amnestia“, igale poole maanteede äärde pandi välja kuulutused, milles lubati relvad mahapanevail meestel rahulikult koju ja endise töö ja tegevuse juurde pöörduda. Ei leidunud ühtegi rumalat, kes nende meelituste peale sisse oleks läinud. Kuni viimase ajani tarvitatakse spioneerimise meetodeid. Salakuulajaiks rakendatakse ka tihti Venest tulnud kotimehi. Metsataludesse saadetakse põgenevaid metsavendi teesklejaid mehi ja ka naisi, kes paluvad toitu ja muud abi ja küsivad lõpuks juhiseid, kuidas kohaliku roheline kaardiga ühineda. Harilikult nähakse nuhid kohe läbi. Mõned juhatatakse ka metsa, kus nad silmapilkselt likvideeritakse. [– – –]

Partisanide aktiivsema tegevuse põhjustasid 1945. ja 1946. a. surmkindel usk peatselt puhkevasse sõtta. Need ootused vaibusid 1947. a., kuid on nüüd jälle tõusnud. Metsavennad mängivad oma kaardi endiselt sõjale, see on ka ainuke nende pääsmise lootus. Kui need lootused ei täitu, tuleb osal, vanemil ja vene keelt oskavail siirduda Venesse. Nooremad katusvad siis välja murda läände, kuhu ma tuln teatava määrani delegaadina, teed valmistajana igaks juhuks. Aktiivsuse vähenemine oli tingitud ka tekkinud kokkuhoiu tarvidusest: meie relvastus ja laskemoon ei saa püsida igavesti. Pidime vähehaaval täielikult üle minema vene

Metsavennad tegutsevad edasi. – Eesti Teataja, 6. mai 1950.

kalt fantaasia valdkonda kuuluvaid detaile või meelevaldseid üldistusi.

Kuid ajalehelugude allikates on ka viiteid täiesti reaalsele isikutele. Reeglina olid need inimesed enne välismaale põgenemist elanud Nõukogude Eestis legaalselt ja seetõttu teadsid metsavendadest vaid avalikest allikatest loetu põhjal või siis kuulujuttude kaudu. Võrreldes anonüümsete allikatega torkab oma nime all esinenud põgenike puhul silma üsna vähene fantaasialend. Olgu näitlikustavalt ära toodud katkeid 1950. aastal Västeråsi sadamas Nõukogude aurikult Tosno ära hüpanud Enno Kustiniga tehtud intervjuust.

Eesti Teataja, 6. mai 1950:

„Metsavendlus, mis sõja lõpul oli õige tugev, on märksa vaibunud, kuid mitte kadunud. Nimelt avaldati mitmel korral üleskutseid, et metsavennad tuleksid välja, lubades neile sel puhul pattude andeksandmist. Selle peale tuligi osa metsavendi välja. Nendele ei tehtud alul, peale metsast väljatulekut midagi, kuid varsti kadusid nad üksikult peaaegu kõik. [– –]

Metsavendade tegevus on viimasel ajal muutunud üldiselt tagasihoidlikumaks, püütakse end rohkem vaikselt varjata, kuid siiski tuleb veel ka praegu ette juhtumeid, kus metsavennad mõne kommunistliku tegelase maha lasevad või mõne poe tühjaks viivad.

1949. aasta oktoobris tungis 6–7 metsavenda ühel ööl Vaeküla kauplusesse. Sellest oli kuidagi teada saanud pool kilomeetrit eemal asuva Vaeküla sovhoosi ja põllutöökooli direktor, kes organiseeris sovhoosi töolistest grupi mehi „bandiitide“ kinnivõtmiseks. Ta lasti aga metsavendade poolt kohe maha, mille peale kõik kaasasolnud töölised laiali jooksid. Metsavennad tegid oma tööd rahulikult edasi ja viisid kogu kaupluse tühjaks.²⁴

Möödunud aasta, märtsikuu küüditamise ajal tahtsid metsavennad Püssi ja Kohtla vahel raudtee ära lõhkuda, kuid jäid kahjuks veidi hiljaks. Rong jõudis enne kohale ja nad pidid prozhektorite valguses kiiresti põgenema.²⁵

relvadele, sest vene laskemoona on kodumaal rohkem peidetud kui saksa oma.“²⁴

Kokkuvõtvalt annab see artikkel üsna korraliku ülevaate vastupanu olemusest – tõsi, näitlikustavad detailid on reeglina liialdatud või muul moel ebatäpsed. Pole nimetatud ühtegi nime ja kui paar erandit välja jätta, siis välditakse ka kohanimedid. Artikkel ise oli palju pikem, kuid ruuminappuse tõttu on siinkohal ära toodud vaid selle üldisem ja realistlikum osa ning välja on jäänud need episoodid, kus on juttu „raudkardina-mehe“ isiklikust kogemusest, mis enamjaolt tunduvad olevat fantaasia vili ja/või erinevate kuulujuttude edasisjutustus. Ei saa välistada, et allikas lihtsalt luiskas ajakirjanikule, kellel ju öeldut kontrollida polnud võimalik, kuid ajakirjanik võis selle salapärase koondkuju ka ise välja mõelda, tuginedes arvukatele kuuldustele Eestis toimuva kohta.

Eespool toodud allikad olid anonüümseid ja kokkuvõtvalt on nendes nii objektiivseid üldistusi kui ka arvu-

²⁴ Mees raudkardinate tagant. Me taganeme metsadesse. – Stockholms-Tidningen Eestlastele, 29.08.1948.

²⁵ Üldjoontes vastas see jutt tõele. Vt. ENSV MGB 2N osakonna 1949. aasta oktoobri tööaruande lisa, 18.11.1949. – Eesti metsavennad 1944–1957: dokumentide kogumik. Koostanud T. Noormets. Tallinn: Rahvusarhiiv, 2015, lk. 330–337.

²⁶ Vt. Eesti Raudtee MGB valvevalitsuse ülema polkovnik Grigorjevi ettekanne nr. 2089, 28.03.1949. – Dokumente 1949. aasta märtsiküüditamisest, V osa. – Akadeemia 1999, nr. 7, lk. 1510–1511.

Ka vastavat tööle juba varemalt teisi teid pidi Rootsi jõudnud teated, et 1948. a. on metsavennad Petseri ja Valga vahel kinni pidanud postirongi ja sealt saagiks saanud neli miljonit rubla.²⁷ Samuti vastavat tööle see, et Püssi ja Kiviõli vahelisel maanteel on metsavennad kinni pidanud Püssi jõujaama raamatupidaja auto, selle metsavahelisele teele juhtinud ja siis ise kadunud koos 120.000 rublaga.²⁸ Viimase teo olla sooritanud Pargas, kes olevat üks Virumaa metsavendade juhte, asudes alaliselt kuski Püssi kandis. Ta olla muuseas tuntud kuulitõukaja – Heino Lipu sugulasi.²⁹ Rahvas räägib üldiselt ka veel kahest teisest metsavendade juhust, nimelt Ilpist Saaremaal ja Hirmus Antsust Läänemaal.

Metsavendadega olevat liitunud ka üksikuid Saksa sõjavange. Kuid pole kuulda olnud, et metsavendade hulka oleks vastu võetud ka mõnd deserteerunud venelast punaarmeeist.³⁰

Võrreldes eespool toodud anonüümse „raudkardinamehe“ jutuga on nimetatud intervjuu märgatavalt realistlikum ja põhines üldjoontes sellel, mida põgenik teadis. Detailid metsavendade tegevuse kohta leiavad enamasti kinnitust ka vastaspoole asjaajamises. Sellegipoolest on esitatud ka ebatäpseid kuuldusi (nt. allikast allikasse korduv ebatäpne väide, et 1940. aastate keskel legaliseerunud reeglina arreteeriti).

Pärast Stalini surma 1953. aastal esines enamik põgenikest juba oma nime all. Näiteks 1955. aasta märtsis põgenes kaubalaeva trümmis seiklusrikkalt Manivald Rästas, kes samuti rääkis mõned seigad veel tegutsevatest metsavendadest. Rästas teadis jutustada suurest lahingust metsavendadega Pärnu lähedal, kuhu Tallinnast ja Paidest viidi appi MVD abivägesid. 1954. aastal lasksid metsavennad õhku Paide lähedal Mäekülas Lenini ausamba.³¹ Samal aastal nägi Rästas, kuidas Paidesse toodi kaks metsavenna laipa.³²

Samal 1955. aastal põgenes paadiga Rootsi ka saarlane Eduard (Edward) Öun.³³ Temalt saadud informatsiooni põhjal said paguluses viibivad eestlased näiteks üsnagi objektiivse pildi selleks ajaks juba

Mäeküla monumendi õhku laskmisega ka väliseesti ajakirjandusse jõudnud Ülo Altermanni salga liikmed, 1953. RA, ERAF.1295M.1.18355

²⁷ Tegelikult 150 717 rubla. Vt. NSV Liidu Sideministeriumi voliniku ametkondliku juurdluse akt, 1.12.1948. – Eesti metsavennad 1944–1957, lk. 261–262.

²⁸ Ilmselt on siin kaks lugu kokku pandud. Püssi jõujaama kontorit või raamatupidajat röövis Pargase salk 13. oktoobril 1949 ja saagiks saadi 42 638 rubla. Vt. ENSV MGB 2N osakonna 1949. aasta oktoobri tööaruande lisa.

²⁹ Pargas oli tööpoolest sportlase Heino Lipu sugulane ja kandis ka ise sama nime.

³⁰ Enno Kustini jutujamisi Eesti Teatajale, I osa: Metsavennad tegutsevad edasi. – Eesti Teataja, 6.05.1950.

³¹ Selle teoga said hakkama Ülo Altermanni salga liikmed 11. juunil 1953. Vt. nt. ENSV MGB eriteade Eesti NSV MN esimehele 20. aprillist 1954. – Eesti metsavennad 1944–1957, lk. 539–542.

³² Metsavennad lasid õhku Lenini ausamba. – Vaba Eestlane, 1.06.1955.

³³ Nii Rästa kui ka Öuna sulest ilmusid üsna pea ka mälestusteraamatud, mille lehekülgedelt said väliseestlased kiiresti üsnagi autentset ja väärtuslikku informatsiooni kodumaal toimuvast, sh. põgusalt ka metsavendadest. Vt. M. Rästas. Tulin kodumaalt: mälestused. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1955; E. Öun. Võibolla järgmisel ööl ... Stockholm: EMP, 1956.

legendide uttu mattunud Saaremaa metsavennast Elmar Ilbist. Õun viitas muu hulgas ka sellele, et jutud Ilbist, sh. vabasse maailma jõudnud lood, olidki suuresti fantaasia valdkonda kuuluvad: „Selle mehe ümber põimusid mitmed legendaarsed lood, nagu ikka raskeil aegadel, kus inimesed vahel ise tahavad näha kangelasi ja fantaseerivad siis omaette.“³⁴

Eduard Õun mõisteti NSV Liidus „kodumaareetmise“ eest tagaselja surma. Teate sellest töid Rootsi 1957. aastal põgenenud purjesportlased Eugen Adrik, Avo Pruul ja Hilda Vainola, kes samuti esinesid väliseesti ajakirjanduses oma nime all. Metsavendlustest nad küll pikemalt ei pajatanud, võimalik, et nad ei tahtnud sellest rääkida, kuid võib-olla nad ei teadnudki sellest eriti midagi. Nii piirduti üldsõnalise kommentaariga: „Metsavendlust ei ole suudetud kõigest hoolimata veel mitte likvideerida ja üksikuid metsavendi leidub ikkagi. Aegajalt kostab kuuldusi haaranguist ja kokkupõrkeist.“³⁵

Repatrieeritud Saksa sõjavangidelt saadud informatsioon

Teise maailmasõja ajal ja järel käis Eestis asunud sõjavangilaagritest ametlikel andmetel läbi 73 194 sõjavangi,³⁶ nende seas ka austerlasi, ungarlasi, itaallasi, rumeenlasi jt.³⁷ Sõjavangide kodumaale repatrieerimine algas juba 1945. aastal (peamiselt need, kelle tööjõudlust hinnati tagasihoidlikuks), kuid sai suurema hoo sisse 1947. aastal. Nii repatrieeriti kodumaale ka Eestist kümneid tuhandeid sõjavange. Ja nendest omakorda saadeti suur osa Saksamaa läänetsoonidesse, kus neil avanes võimalus huvilistele oma tähelepanekutest jutustada. Väliseesti ajalehtedes avaldati aastate jooksul arvukalt endiste sõjavangide mälestuskatkeid, milles oli ka viiteid Eestis tegutsenud metsavendadele. Kaugeltki mitte kõiki sõjavange ei peetud traataia taga, vaid saadeti tööle erinevatele objektidele, kus neil avanes võimalus suhelda kohalike elanikega, kellelt võidi kuulda erinevaid lugusid elust-olust, kuid sõjavangidel võis olla ka isiklikke kokkupuuteid metsavendadega.

Esimesed siinkirjutajale teada olevad endiste sõjavangide mälestuskatked pärinevad 1948. aastast, kuid neid ilmus aegajalt kuni 1950. aastate teise pooleni.³⁸ Põhjalikum artikkel sõjavangidelt saadud informatsioonist ilmus 1949. aasta juulis ajalehes Stockholms-Tidningen Eestlastele. Juttu on Eestist Briti tsooni saadetud 1600 sõjavangist, kes ootasid laialisaatmist kodukohtadesse. Ajalehe anonüümne kirjasaatja käis endiste sõjavangidega vestlemas ning lisaks erinevatele kuuldustele leidub artiklis hulgaliselt huvitavaid ja tõeseid detaile.

Saksa sõjavangi tähelepanekuid. – Stockholms-Tidningen Eestlastele, 19. märts 1948.

³⁴ Lähemalt metsavendade pealikust Ilpist. – Meie Kodu, 12.01.1956.
³⁵ Edv. Õun mõisteti N. Eestis surma seljataguse otsusega. – Stockholms-Tidningen Eestlastele, 15.09.1957.
³⁶ Nimetatud arv pole kindlasti täielik ega kajasta armeede ja rinnete jaotuslaagreid, samuti mitte kontrollfilterlaagrit nr. 0316, kuid siinkohal sobib suurusjärgu näitlikustamiseks.
³⁷ Svedenija o dviženij voennoplennyx i internirovannyx v lagerjax, spjegospidale i ORB MVD ESSR za 1945–1949 gg. – Voennoplenny v SSSR 1939–1956, Tom V, kn. 1: Regional’nye struktury GUPVI NKVD-MVD SSSR: otčetno-informacionnye dokumenty. Pod red. M. Zagorul’ko. Volgograd: Volgogradskij gosudarstvennyj universitet, 2005, lk. 442–444.
³⁸ Vt. Sakslane 2 aastat Valga vangilaagris. – Stockholms-Tidningen Eestlastele, 17.03.1948; Saksa sõjavangi tähelepanekuid. – Stockholms-Tidningen Eestlastele, 19.03.1948; Patareid Pika Hermani all? – Stockholms-Tidningen Eestlastele, 29.04.1949; Saksa sõjavangid imetlevad vastupanu Eestis. – Stockholms-Tidningen Eestlastele, 7.05.1950; Pääsenud sõjavang jutustab: Olin kuus aastat Eestis, 3 osa. – Stockholms-Tidningen Eestlastele, 11.08.1954 jne.

Stockholms-Tidningen Eestlastele, 3. juuli 1949:

„Partisanide sissisõda vene okupatsioonivõimu vastu Eestis on kestnud täie karmusega veel ka 1946. aasta läbi. Äkkrünnakud sõjaväe vooridele maanteedel sundisid venelasi andma vooridele kaasa tugeva sõjaväelise kaitse. Tallinn-Narva raudteeliini lõhuti nii tihti, et okupatsioonivõimud pidid raudtee kaitseks rakendama NKVD eriväeosi, mille patrullid pidevalt liikusid piki raudteeliini.

Saksa sõjavangid on maaelanikega kokkupuutumistel nendelt kuulnud, et metsavennad on korduvalt käinud karistamas valdade täitevkomiteede esimehi ja teisi kommunistlikke funktsionääre, kes osutasid liigset agarust nõukogude võimu korralduste teostamisel. [— — —]

Käesoleva aasta märtsikuus ühel ööl teostas jõuk mehi, kes kohale sõitsid veoautoga, rünnaku Küttejõu kaevanduse asulale. Suur toiduainete-magasin rööviti tühjaks ja jõuk pääses põgenema enne kui suudeti väeosa kohale tuua. Rünnak riiklikule kauplusele tekitas suurt ärevust. Kohale toodi suurem NKVD väeosa, kes korraldas ümbruskonna metsades mitu päeva haaranguid. Ülekuulamiseks võeti kinni ka kohalikke elanikke, kellelt pinniti andmeid „bandiitide” kohta. Nõukogude võimud asuvad arvamusel, et kohalikud elanikud on ründajatega ühenduses. See näib ka olevat põhjendatud, sest käesoleva aasta algul tungis salkkond mehi päise-päeva ajal Püssi jaamas kallale ühele nõukogude ametnikule, kellel oli kaasas suurem summa palgaraha. Mees viidi jaama ette sõitnud veoautole ja viidi koos rahaga minema. Ründajal pidi olema täpne informatsioon kõnesoleva ametniku käikude ja temaga kaasasoleva rahanoosi kohta. Nende juhtumite puhul tekib küsimus: kas on siin tegemist poliitilistel põhjustel võitlevate partisanidega või harilike röövlitega?

Eestist tulijate sakslaste arvates on partisanide tegevus likvideerunud juba 1947. aasta alguseks. Virumaa metsades võivat aga mõni üksik grupp veel leiduda. Teisest küljest röövkallalatumungid Nõuk. Eestis väga sagedased. „Partisani” ja „metsavenna” nimetusi ei tohi tarvitada, nõukogude terminoloogia tunneb nii poliitilise võitleja, partisani, kui ka kriminaalkurjategijast röövli suhtes ainult ühte ühist mõistet – „bandiit”. Kohalikud elanikud ei tarvita ühtegi nendest nimetustest, kõneldes ainult umbkaudu „meestest”, kes ilmusid, tegid oma teo ja kadusid. See raskendab pildi saamist, kellega õieti on tegemist.“³⁹

Valdav osa sõjavangidelt saadud informatsioonist olid kuulused, kuid oli ka neid sõjavange, kes olid realselt metsavendadega liitunud. Tuntum neist on ehk Franz Schöfmann, kes tegutes aktiivselt salgas, mis mitu aastat hoidis hirmu all Assamalla, Paasvere, Laekvere ja Avanduse valla partei- ja nõukogude aktiivi.⁴⁰ 1958. aastal ilmus ajakirjanik Hermann Behri sulest dokumentaaljutustus pealkirjaga „Die Wolf von Laekvere”, mis põhineb Schöfmanni meenutustel.⁴¹ Raamat ei jäänud märkamata ka väliseesti ajalehtedele ja mitmel pool avaldati sellest refereeringuid.⁴²

Kui Schöfmann oli reaalne isik, siis tundub, et oli ka tagantjärele isehakanud metsavendi. 1953. aasta alguses hakkas ajaleht Võitleja vahendusel lahti hargnema üsna kummaline lugu. Otsa tegi lahti artikkel kellegi K. jutustusega, kes olla 1946. aastast end 4 aastat ja 10 kuud end Eestis varjanud koos salapärase viitega, et tal õnnestus Saksamaale pääseda mingil muul moel kui repatrieerimise käigus. Kuigi on ka üsna täpseid detaile, siis suurem osa tundub olevat siiski jutustaja fantaasia vili või siis kuulujuttude edasijutustus. Mõned põgused refereeringud.

K. väitel olla 1951. aasta alguses tegutsenud Eestis hulgaliselt väiksemaid salku, kelle üldjuhiks olnud Musta Kapteni nimeline Eesti ohvitser. Allika väitel olnud Eesti metsavendade elu küllaltki talutav kuni kollektiviseerimiseni. Pärast seda võtnud metsavennad kasutusele

³⁹ Partisani vari N. Eesti punategelaste pea kohal. – Stockholms-Tidningen Eestlastele, 3.07.1949.

⁴⁰ Vt. nt. Väljavõte ENSV MGB Virumaa osakonna 1949. aasta novembrikuu aruandest, 6.12.1949. – Eesti metsavennad 1944–1957, lk. 371–374.

⁴¹ H. Behr. Der Wolf von Laekvere: ein Deutscher als Partisan in den estnischen Wäldern. München: Ehrenwirth, 1958. Eesti keeles: H. Behr. Hundina Virumaa metsades. Tallinn: Faatum, 1994.

⁴² Vt. nt. Saksa partisanid Alutagusel. – Vaba Eestlane, 7.05.1958.

„uue taktika“ ja toitlusbaasiks kujunes kooperatiivkaupluste röövimine (see vastas üldjoontes tõele). Kuna sellest tegevusest polnud võimalik ära elada, võtnud metsavennad vastu otsuse liikuda edasi lõuna poole ja nii „raiuti vaiksetes gruppides läbi Valgevenesse, Minski ümbruskonna metsadesse“.

Metsavendade igapäevaelu kujutas artikkel äärmiselt karmi sisedistsipliini järgimisena. Ükski metsavend polevat tohtinud kusagil ega kellelegi avaldada oma nime, isegi mitte omavahel. Karistused reetmise eest olevat olnud karmid, kuni „elusalt põletamiseni“.

Artikkel peatub pikemalt ka välisraadiojaamade⁴³ kuulamisel, mis on artikli ehk kõige realistlikum osa, kuigi väide, et just metsavendade vahendusel jõudnud informatsioon vabast maailmast ka legaalselt elanud inimesteni, on liialdus. Informatsiooni kvaliteedi suhtes olnud K. siiski mõnevõrra kriitiline.⁴⁴

Näib, et kõige agaramalt kogus Saksa sõjavangide meenutusi just ajalehe Võitleja toimetuse. 1953. aasta maikuu numbris ilmus ülevaateartikkel „Metsavennad ja illegaalid“, milles on ka viide põhiallikele: „Alates 1945. aastast oli pagulasajakirjanduses ilmunud sadu teateid ja informatsioone seoses metsavendlusega või partisanitegevusega okupeeritud kodumaal. Enamik neid teateid on pärit saksa sõjavangidelt. Samal määral on ilmunud analoogilisi teateid ka läti- ja leedukeelsele ajalehtedes. Võitleja toimetuse on ligemale kümne kuu jooksul teinud kokkuvõtteid Eestist tulnute seletustest, kusjuures värske materjalina on käsutuses kahe 1952. aasta suvel Eestist tulnu jutustused. Kogusummas on meie valduses ligemale 50 inimese seletused, kes viibinud Eestis „lahtiste silmade-kõrvadega“.“⁴⁵

Viidatud kümne kuu töö vili tundub olevat pigem erinevate kuulduste kogumine ja heauskelt avaldamine. Nimetatud artiklis ja selle järjelugudes (eriti detailselt on nendes juttu müstilisest Mustast Kaptenist) on ka tõele vastavaid detaile, kuid erilisel torkab silma pikk kirjeldus „Metsaarmee“ tegevusest. See „armee“ koondanud tuhandeid võitlejaid (sh. arvukalt sakslasi, venelasi ja lätlasi) ja pidanud kuni 1947. aastani organiseeritult lahinguid Punaarmee ja NKVD väeosadega kõigi sõjakunsti reeglite järgi, kusjuures kumbki vaenupool kasutanud ka raskerelvastust.

Järjelugudes hakkas „Metsaarmee“ lugu vaikselt lahti hargnema, muutudes järjest absurdsemaks. Ajalehe Võitleja 1953. aasta detsembrikuu numbris on trükivalgust näinud kõlava pealkirjaga artikkel „Tartu suurlahing aastal 1946“. See ei jäänud viimaseks ning „täiendavaid andmeid“ lisati veel vähemalt kahes leheloo 1954. aastal.⁴⁶ Eespool nimetatud K. pajatustega seob neid lugusid eesti metsavendade „väljamurdmine Valgevene suunas“. Ka „suurlahingu“ enda esmaseks allikaks näib olevat keegi endine sakslasest sõjavang, kes olla töötanud aastatel 1944–1946 „poolvaba mehena“ kuskil Tartu haiglas. Hilisemate täpsustuste käigus tuli välja, et detailid nimetatud lahingu kohta pärinevad Eestis, Lätis, Leedus ja mujalgi NSV Liidus tegutsenud Saksa sõjavangide põrandaaluse organisatsiooni Ring liikmetelt.⁴⁷ Lõpuks lisati selle fantastilise loo kokkuvõtteks veel omamoodi „allikakriitika“: „Ülaltoodud kokkuvõtte luges läbi ka „RINGI“ naaberpiirkonna end. volinik ja kinnitab üldjoontes andmeil tõelikkust.“

Raske on seda fantastilist lugu kommenteerida. Varasemates väliseesti ajalehelugudes pole sellele viiteid kohanud, samuti pole sellest juttu ka kohalikus pärimuses. Kui Võitleja toimetuse seda kõike just ise välja ei mõelnud, siis viivad niidid mingite naljahammastest sakslasteni. Mõistagi ei saa välistada, et see oli mingi infooperatsiooni osa, mis tagantjärele tundubki kõige tõenäolisem. Igal juhul tuleks ajalehe Võitleja selleteemalistesse lugudesse suhtuda üsna kriitiliselt.

⁴³ Siin on mõeldud Ameerika Häält, mille eestikeelseid saateid hakati edastama 1951. aastal.

⁴⁴ Metsavennana Nõukogude Eestis. – Võitleja, 1.02.1953.

⁴⁵ Metsavennad ja illegaalid. – Võitleja, 1.05.1953.

⁴⁶ Metsaarmee tuumik on alles. – Võitleja, 1.01.1954; Täiendavaid andmeid Tartu suurlahingust 1946 a. mais. – Võitleja, 1.09.1954.

⁴⁷ „Ring“. – Võitleja, 01.09.1954.

CIA dokument
 „psühholoogilisest sõjast“
 operatsiooni AEBASIN
 raames, 16.10.1953.

TOP SECRET SECURITY INFORMATION PROJECT OUTLINE		
CRYPTONYM	AEBASIN	HEADQUARTERS CASE OFFICER
DIVISION	SR	Room No. <u>2500</u> <u>4TH</u> <u>FLOOR</u>
STATION	Headquarters, Washington	Extension <u>3424</u> <u>3444</u> Date <u>16 October 1953</u>

The attached project outline is submitted for approval.

- This project is constructed to include all CIA operations into the Estonian SSR and all activities connected with this objective, including both, the FI and FP/W missions and responsibilities of the SR Division. It embraces the development of Estonian emigre groups outside of the USSR for support operations, covert political activities and psychological warfare directed against the Estonian SSR.
- All activities under this project, which will affect the areas of NS Division responsibility, will be coordinated with that Division.
- In order to meet the requirements of fiscal administration, this project is divided into FI and FP/W fields of action.
- FI area activities during the fiscal year of 1953 are estimated at \$80,500.
- FP/W activities for the same period are estimated to cost All costs under this project will be charged to SR funds.
- AEBASIN Project is planned to be a continuing undertaking and a request for renewal for fiscal year 1954 will be made. We ask that be approved for the Project AEBASIN for the period of 1 October 1952 to 30 June 1953.

DECLASSIFIED AND RELEASED BY
 CENTRAL INTELLIGENCE AGENCY
 SOURCE METHODS EXEMPTION 3025
 NATIONAL ARCHIVES DISCLOSURE ACT
 DATE 2007

APPROVED: _____ (Date) _____ (Chief, SR)
 _____ (Date) 3 10 53 (Date)

~~TOP SECRET~~

Võitleja, 1. detsember 1953:

„1945. aasta hilissügisel tuli ülemjuhatuselt korraldus: Kõigil üksustel tõmmata kokku ja raiuda läbi kagu poole Tartut. Koondamise lõpptähtpäevaks olevat olnud 24. veebruar 1946.

Nimetatud ruumis leidis aset ka suurim lahing eesti metsaarmee ja punaarmee vahel. Mõningate teadete järgi on see suurim lahing, mis kogu II. Maailmasõja vältel Eesti territooriumil löödud, kui arvestada mõlemapoolset inim- ja relvastusmaterjali panust. Autentsete teadete järgi kujunes olukord järgmiseks.

Eesti metsaarmee kontsentratsioon Tartu rajooni ei jäänud muidugi mitte tähelepandamatuks. Väiksemaid lahinguid löid üksikud NKVD, miilitsa, kui ka regulaarväe üksused. Ülemjuhatus käsk kontsentratsiooniks viidi aga läbi, ehküll suurte ohvritega. Ka punaarmee koondas Tartu suuremaid väeüksusi. Andmete järgi toodi üks diviisi Lätist, üle Valga, et Eesti metsaarmee lõplikult likvideerida. Kokku toodi punaarmee juhatus poolt Tartu ümbrusse üks korpus, mis koosnes kolmest jalaväe diviisist juurdeantud eriüksustega, kokku umbes 4 diviisi koosseis. Punaarmee jagati kolme kallaletungi „rusikasse”, igäüks umbes diviisi suurune, kuna ligemale ühe diviisi koosseis oli Tartus varus. Punaarmee koondamise teisel ööl tuli üllatus. Metsaarmee alustas kallaletungi pimeduse katte all ja paiskas lahingusse viimse mehe ja viimse relva, opereerides täiesti vähimagi varuta. Üllatusrünnakul purustati

Eerik Heine (vasakul) ja Port Arturi Eesti Seltsi abiesimees Viktor Kõressaar peale eesti metsavendade elu käsitleva mängufilmi "Legendi loojad" linastust ajakirjanikele selgitusi jagamas, 13.05.1963. EFA.548.0.416595

mus. Tõsi, kui nad sellest avalikult rääkisid, oli nende metsavennaperioodist möödunud juba aastaid. Niisiis, tegemist on kahe eestlasega, kes 1941. aastal järelümberasujatena Saksamaale siirdusid ja 1950. aastatel n.-ö. Saksa riigi kodanikena „kodumaale“ repatrieeriti. Need mehed olid Eerik Heine ja Olaf Tammark. Mõlema elukäik oli üsna sarnane kuni 1944. aastani, kui Heine 20. Eesti SS-diviisi ohvitserina vangi langes ja Tammark end major Friedrich Kure salgas varjama hakkas.

Tammark arreteeriti 1945. aastal, vabanes laagrist 1954. aastal ning saadeti n.-ö. sakslasena tagasi „kodumaale“.⁴⁹ Pärast õpinguid Saksamaal ja põgusat töötamist Rootsis asus ta 1958. aastal ümber USA-sse.⁵⁰ Sõjavangi langenud Eerik Heine saatus oli märgatavalt seikluslikum. 1946. aastal saadeti ta nagu tuhanded teisedki kontroll-filter- ja sõjavangilaagrites viibinud mehed tagasi Eestisse ehituspataljoni. Seal ta põgenes ja varjas end 1950. aastani, kui arreteeriti. Heine vabanes 1956. aastal ja repatrieerus Lääne-Saksamaale.⁵¹ 1957. aasta kevadel asus ta ümber Kanadasse Torontosse.⁵²

Kui Tammarki avalik tegevus oli esialgu üsna tagasihoidlik, siis Heine hakkas paguluses kohe aktiivselt tegutsema, kujunedes omamoodi rahvusliku vastupanu sümboliks, kuulutades muu hulgas, et vastupanu Eestis pole veel sugugi lõppenud.⁵³ Ta esines arvukatel

metsaarmee poolt täielikult lõunast ja läänest haarama tulnud punased diviisid, kuna põhja poolt kallaletungi lähtealusele koonduv diviis ei suutnud mingil viisil lahingu käiku mõjutada: ta jäi hiljaks. Võib kindlasti väita, et kaks punast diviisi hävitati peaaegu täielikult. Riismed jõudsid Tartu. Kõik Tartu haiglad olid põõninguteni täis haavatuid (töötasin tollal samas velskrina!). Kuna haiglates tekkis ruumipuudus, siis organiseeriti kiiresti abihaiglaid koolimajadesse.

Mul on teada, et metsaarmee jälitas löödud punaväe riismeid kuni Tartu eeslinnadeni, vältis aga linna sissetungimast. Metsaarmee Ülemjuhatusse korralduse kohaselt tõmbuti tagasi edela suunas. Kusagil koondus metsaarmee uuesti ning kõikide andmete järgi ületas suurem osa metsaarmeed Eesti – N. Liidu omaaegse piiri 20. mail 1946. aastal.“⁴⁸

Siinkohal võiks selle teema lõpetuseks eraldi nimetada veel kahte meest, kes esinesid oma nime all ja kellel oli kindlasti reaalne metsavennaelu kogemus.

⁴⁸ Tartu suurlahing aastal 1946. – Võitleja, 1.12.1953.

⁴⁹ Vt. lähemalt RA, ERAF.129SM.1.374, Olaf Tammarki jt. uurimistoimik.

⁵⁰ Album Esticum. – <https://www.cfe.ee/album-esticum?show=1964>

⁵¹ RA, ERAF.130SM.2.2-41, Poliitilistel põhjustel süüdimõistetute operatiiv-teatmekartoteek (Hatagov-Tšöpin); lähemalt RA, ERAF.129SM.1.23607, Eerik Heine uurimistoimik.

⁵² Eestlane Siberist Torontosse. – Vaba Eestlane, 17.04.1957.

⁵³ Heine tegevus ei jäänud märkamata ka NSV Liidus ja vastupropaganda põhilise meetodina ei kasutatud mitte väidete ümberlükamist, vaid isiklike rünnakuid. Vt. E. Soo. Kui moodsa „rahvalalgustaja“ kujule heita täiendavat valgust ... – Kodumaale Tagasipöördumise Eest, 2.02.1958.

koosolekutel, kus rääkis oma kogemustest, ning tema rahvalagustusliku tegevuse kulminatsiooniks kujunes 1963. aastal linastunud amatöörmängufilm „Legendi loojad“⁵⁴, samuti sai Heinest ja tema elukäigust inspiratsiooni kirjanik Arved Viirlaid.⁵⁵ Lisaks sattus ta külma sõja luure-vastuluuremängude kontekstis uuel kodumaal kahtluse alla kui võimalik KGB agent.⁵⁶ Nende meeste elukäik vääricks omaette käsitlust. Siinkohal teemas püüdes vaataksime üksnes seda, mida nad rääkisid ajakirjanikele või kuidas tollane ajakirjandus kajastas nende esinemisi.

Meie Kodu, 16. mai 1957 (Eerik Heine):

„Metsavendade üksustes valitsenud kogu aeg kõva sõjaväeline kord ning tavalise korra järele pole metsavennad kunagi tarvitanud oma asjaajamises isikunimesid, vaid numbreid. Kui juht mingi käsu andis, siis sündis see nii-ja-niisuguse numbriga nimetamisega – näiteks „number 3, 6 ja 12 lähevad täna öösel sinna-ja-sinna luurele“. Suuremalt jaolt ei teadnudki metsavennad üksteise nime, mis oli üheks tarvilikuks ettevaatuse abinõuks võimalikel sissekukkumistel.

Mis puutub legendaarsetesse metsavendadesse nagu „Saaremaa Ilp“, „Hirmus Ants“ jne., siis on need kõik eksisteerinud ning „Saaremaa Ilpi“ langus Saaremaal levinud kulutulena üle maa ning olnud otse rahvuslikuks leinapäevaks. Koos Ilpiga tegutsenud üks noor eesti naine, kes sissepiiratuna venelaste poolt ise endalt elu võtnud. Ilpi võitlused Saaremaal olnud eriti rasked, kuna vastane oli kümnekordses ülekaalus. Pärnumaal tegutsenud hulljulge „Hirmus Ants“, kes sageli käinud NKVD ja miilitsa asutustes korraldusi andmas – NKVD kindrali vorm seljas. See legendaarne hulljulge metsavend ajanud võimud valedetele teele selleks, et metsavennad saaksid vahepeal oma asukohas teatavaid operatsioone ette võtta.

Üheks põnevamaks sündmuseks olnud Tartu ja Võrumaa piiril Tartu – Petseri raudteel ühe postirongi röövimine. Metsavennad saanud teada, et teatava rongiga viiakse Tartu suurem summa riigi raha. Kuskil Põlva kandis võetud rong kuulipilduja tule alla. Sõitjaist sattunud paljud sõjaväelased paanikasse, ohvitserid loopinud dokumente taskust ja püüdnud vastu tulistada, kuid kõik see olnud asjata, sest terve rongitais sõitjaid käsutati püstiskätega metsa. Raha mille pärast rünnak ette võeti, saadigi. Seda oli 700 000 rubla ning see kulunud metsavendadele kui marjaks.

Kuni 1948. aastani toimunud aktiivses lahingutes metsavendade ja NKVD või miilitsa ja sõjaväeüksuste vahel juhtunud niisuguseidki kurioosume, kus NKVD mehed ise tegutsesid metsavendadena, muidugi erariietes, röövimisi ja kallaletunge varustusladudele ja kohtadele, kust midagi oli saada, sest igasugustest tarbeasjadest, toiduainetest jne. oli puudus ning ametivõimudelgi kulus seda ära, kui mitte muuks, siis vähemalt spekulatsiooniks ja äritsemiseks.“⁵⁷

Vaba Eesti Sõna, 7. mai 1959 (Olaf Tammark):

„Põhjused, miks Saksa sõjaväes teeninud eestlasi jäi 1944. a. hulgaliselt Eestisse, olid peamiselt valeettekujutused peatselt sõja lõpust – ja selle järelkajast, tekkisid kuulujuttude põhjal, milliseid ka usuti. Teati, et sõda ei kesta enam kaua ja arvati, et täidetakse Atlandi deklaratsiooni lubadused iseseisvuste taastamises, mistõttu oldi ülioptimistlik. Plaanitseti, et sõja

⁵⁴ „Legendi loojad“ (1963). – <https://www.efis.ee/et/filmiliigid/film/id/18607/>. Filmi saamisloost vt. nt. Nad jäädvustavad metsavenna legendi ... – Vaba Eestlane, 19.07.1961.

⁵⁵ A. Viirlaid. Vaim ja ahelad: ühe vabadusvõitleja jutustus. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv; Kustuvad tuled. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1965; Sadu jõkke. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1965; Kes tappis Eerik Hormi? Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1974; Surnud ei loe. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1975.

⁵⁶ H. Grabbi. Eerik Heine saaga ja Arved Viirlaiu romanid. – Looming 2007, nr. 1, lk. 112–124.

⁵⁷ Metsavendade vaprad teod. Siberist pääsenud ltn. E. Heine kõneles Torontos oma elamustest. – Meie Kodu, 16.05.1957.

Näitus ja ettekanne orjalaagrist Chicagos. – Vaba Eesti Sõna = Free Estonian Word : Estonian weekly, 7. mai 1959.

lõpul on kohe vaja relvastatud mehi Kodu-Eesti pinnal korra loomiseks ning peidetud relvad ja laskemoon tuuakse kohe välja Eesti korravalve üksuste varustamiseks. Kuid teatavasti jäi see kõik unistuseks. [– –]

1945. a. olnud metsavennad Eestis oma võimu ülimal tipul. Nende arv olnud siis suurim, nad olnud kärsitud ootamise pärast ja täis tegutsemis-iha. Sel ajal õieti ei olnud maal valitsemas õõseti metsavendade võim, päeval olnud võimul MVD jõugud. Kuid varsti tulnud metsavendi kimbutama kurb pahe – äraandmine. Äraandjaid olnud ka metsavendade endi seas. Eriti olnud „rahulolema-tuid“ n. n. uusmaasaajate hulgas, kus ka kadetus „vanatalunike“ vastu mänginud osa, näit. kelle-gil uusmaasaajal tulnud mõte „üle võtta“ vana-taluniku hobune või lehm. Eks teadete andmine MVD-le tasandas teed „ülevõtmisele“ ja sellest omakorda MVD mehed saanud idee anda „soo-dustusi“ ülesandjaile. Esinenud isegi tasumaks-misi äraandjaile. Võib-olla taibati ka metsaven-dade lootusetut olukorda ja mõnigi agaram oma naha päästmises laskus sõprade äraandmise teele.

Metsavendade hävitamise „hoogtöö“ alanud 1946. a. Korraldatud tihedaid haaranguid üle-Ees-tilises ulatuses ning isegi tervete külade kaupa arre-

teeritud inimesi. Kuid ka metsavendadel olnud siis igatsetud tegevust. Püütud vastukaaluks omalt poolt haarangujõuke hävitada. Kõik see siiski nõudis mõlemal poolel rohkesti vereohv-reid. Siis korraga tuli 1947. a. amnestia. Metsavendadest paljud tulnud välja ja nende saatus olnud mitmesugune. Mõned jäetud rahulikult elama, paljuid kimbutatud ja osa kadunud tead-matusse.⁵⁸

Tammark piirdus isiklike mälestuste ja tähelepanekutega aastatest 1944 ja 1945 ja seetõttu oli temalt saadud info küll väiksema üldistusastmega, kuid sellevõrra objektiivsem.⁵⁹ Kuid eriti viimases lõigus torkab silma, et ka Tammark rääkis edasi kuuldusi (ta ise oli sel ajal juba arreteeritud).

Heine jutt oli märgatavalt võitluslikum, kuid tundub, et enamik sellest pole isiklikud mäles-tused. Omaenda tegevuse kohta jäi Heine üsna napisõnaliseks.⁶⁰ Ja tõsi on seegi, et ta ise ei

⁵⁸ Näitus ja ettekanne orjalaagrist Chicagos. Vabadusse pääsenud O. Tammark kõneles metsavendluusest, vangla-pölvest Tallinnas ja elust Siberi orjalaagris. – Vaba Eesti Sõna, 7.05.1959.

⁵⁹ Vt. ka Olaf Tammarki lugu: vabaduse ootel, sõjas, metsas Siberi sunnitöölaagris ja vabas läänes. Koostanud Heino Ross. Tartu, 2010; Kirjutamata memuaare: Olaf Tammark, II osa. Küsitlenud ja toimetanud Lembit Lauri, 1997. – <https://arhiiv.err.ee/vaata/kirjutamata-memuaare-kirjutamata-memuaare-olaf-tammark-02>

⁶⁰ 13 aastat Eesti metsades ja Siberi sunnitöölaagrites. – Vaba Eestlane, 24.04.1957. Vt. ka hilisemaid intervjuusid E. Heinega. Võitlus lõpuni. Eerik Heine intervjuu Mall Jõgile. – Kõnelesid. JutuaJamisi kirjarahva ja teadlastega aastatest 1979–2006. Toimetanud Marika Mikli. Tallinn: Tänapäev, 2007, lk. 280–314; Kirjutamata memuaare. Saatusel pendlivõnked, II–III osa. Jutustab Eerik Heine, küsitlenud ja toimetanud Lembit Lauri. 1994. – <https://arhiiv.err.ee/vaata/kirjutamata-memuaare-kirjutamata-memuaare-saatusel-pendlivonked-02>; <https://arhiiv.err.ee/vaata/kirjutamata-memuaare-kirjutamata-memuaare-saatusel-pendlivonked-03>; Kirjutamata memuaare. Kuidas metsavend Eerik Heine käis Siberis 1941. a. juuniküüditatuid otsimas. Küsitlenud ja toimetanud Lembit Lauri. 1997. – <https://arhiiv.err.ee/vaata/kirjutamata-memuaare-kirjutamata-memuaare-erik-heine-meeri-rahakirik-ja-juhan-kirik>.

osalenud aktiivses relvastatud vastupanus ja varjas end n.-ö. illegaalina. Kuid Heine puhul on tüüpiline, et mälestused ja muud infokillud kipuvad segunema. Üldjoontes pole võimalik kindlaks teha, millele Heine oma jutus tugines. Ilbi ja Hirmsa Antsu tegemistest, rongiröövist, punaväelaste marodeerimisest võis ta olla kuulnud ka kodumaal. Igal juhul suurem osa sellest jutust oli väliseesti ajakirjanduses juba varem avaldatud. See, et Heine kasutas juba avaldatud informatsiooni, pärineb ühest sama aasta teisest artiklist, milles on kirjas järgmine lõik: „1948. aastal toimus Lõuna-Tartumaal metsavendade ja vene üksuste vahel suurem lahing, mille kestel purustati terve punaste brigaad ja tekitati ränku kaotusi ühele vene NKVD diviisile. Pärast seda lahingut murti metsavendade vastupanu suuremate gruppidega ja jäid järele vaid üksikud grupid, tegutsevad kodumaalt saadud andmete järele veel seni ajani.“⁶¹

Nõukogude allikatest saadud informatsioon

Eespool toodud kirjeldused Eestis tegutsevatest metsavendadest pärinevad niisiis kas põgenikelt või repatrieeritud sõjavangidelt. Viiteid Nõukogude Eesti infoallikatele vähemalt nendes kirjutistes ei kohta. Võib ju küsida: kuivõrd sellel teemal sovetlikus ajakirjanduses üldse juttu oli? Oli piisavalt. Metsavendade teemalist propagandakirjandust uurinud ajaloolane Kadi Mikk on jaganud vastava kirjajava kuueks perioodiks, käesoleval juhtumil pakuvad huvi kaks esimest ja tinglikult ka kolmas.⁶²

1. Aastad 1945–1946 – ajakirjanduses ilmus arvukalt uudislugusid, peaaesjalikult oli tegemist propagandistlike näidisprotsesside kajastusega; kuid sel perioodil oli metsavendadevastane propaganda muuhulgas ka legaliseerimiskampaaniate vankri ette rakendatud.
2. Aastad 1947–1956 – samaaegselt vastupanuliikumise lõpliku mahasurumisega sisuliselt eitati selle olemasolu ning välditi metsavendadest avalikult rääkimist.
3. 1950. aastate lõpp ja 1960. aastate algus – ilmusid esimesed tagasivaatavad kirjatööd ning hakkas kujunema metsavendade propagandistliku kujutamise mall.

Niisiis, vähemalt aastatel 1945 ja 1946 oli viiteid protsessidele⁶³ arvukalt ja need leidsid refereerimist ka väliseesti ajakirjanduses. Näiteks Eesti Teataja 1946. aasta 4. detsembri numbrist võib lugeda: „Mõni number tagasi („E. T.“ nr. 89⁶⁴) kirjeldasime Põlvas peetud „bandiitide“ protsessi, kus 3 metsavendade juhti surma mõisteti ja 6 nende kaaslast pikemaks ajaks vangi. Nüüd oleme kuulnud, et samalaadne protsess on hiljuti aset leidnud ka Kilingi-Nõmmel. Ka seal on surmaotsuseid langenud. Kui palju oli surmamõistetuid ja kes need olid, selle kohta puuduvad teated.“⁶⁵

See, et 1947. aastal Nõukogude Eesti ajalehtedes kohtuprotsesse käsitlevate kirjutistega kokku tõmmati, kajastub ka väliseesti ajakirjanduses vastavate teadete kokkukuivamises. Näiteks kirjutab ajaleht Välis-Eesti 1947. aasta suvel: „Nõukogude ajalehti sirvides torkab ka silma, et siin ei ilmu üldjoontes mingisugust kroonikat kuritegevuse ega kriminaalkohtuprotsesside kohta. N. Eesti ajalehtedes on küll viimasel ajal olnud mõned kohtupidamise kirjeldused metsavendade üle, keda tavaliselt nimetatakse bandiitideks. Need kirjutused olid

⁶¹ 13 aastat Eesti metsades ja Siberi sunnitöölaagrites. – Vaba Eestlane, 24.04.1957.

⁶² K. Mikk. Metsavendade kujutamine nõukogude propagandakirjanduses. Magistritöö. Juhendaja O. Liivik. Tartu Ülikool, Filosoofiateaduskond, 2012, lk. 97.

⁶³ Mõned artiklid keskajalehest Rahva Hää!l: K. Nõmtak. Õiglane karistus bandiitidele. – Rahva Hää!l, 18.09.1945 (kajastab 16. septembril 1945 Viljandis Ugala saalis toimunud avalikku kohtuprotsessi viie metsavenna – Jaan Grünbaumi, Viktor Talvi, Jaan Krauti, Julius Looti, Edgar Pärkmanni – üle); Bandiidid said teenitud karistuse. – Rahva Hää!l, 6.10.1945 (kajastab 30. septembril 1945 Tartus toimunud kohtuprotsessi metsavendade Harri Jürgna, Heino Kartau ja Lembit Vuti üle); Kodanlik-natsionalistlike roimarite jõuk sõjatribunali ees. – Rahva Hää!l, 1.02.1946 (kajastab kohtumõistmist Ants Mustal salga liikmete ja toetajate üle). Vt. lähemalt: K. Mikk. Metsavendade kujutamine nõukogude propagandakirjanduses, lk. 44–47.

⁶⁴ Vt. Metsavendi mõisteti surma. – Eesti Teataja, 20.11.1946.

⁶⁵ Surmaotsuseid ka Kilingi-Nõmmel. – Eesti Teataja, 4.12.1946.

Õiglane karistus bandiitidele. – Postimees, 21. september 1945.

koju tagasimeelitamiseks ning mõistagi ei kajastanud see kirjavara otseselt relvastatud vastupanu või muid „kodanliku natsionalismi“ ilminguid. Kuid pagulaste mõjutamisel rakendati parema puudumisel ka ENSV ajakirjandust, eelkõige partei keskkomitee väljaannet Rahva Hää, mis oli oluline mõjutusvahend järgnevatel aastatelgi.⁶⁷

Niisiis, väliseesti ajalehed propagandamaterjali puuduse üle kurta ei saanud, kuid välismaale jõudnud n.-ö sisetarbijale mõeldud keskajalehtede vahendusel saadi informatsiooni ka metsavendadest, enamasti kohtuprotsesside kajastuse kaudu. 1947. aastast muutusid need teated harvaks. See oli juba ideoloogiline küsimus ehk sovetivõim oli juba üle kahe aasta kehtinud, kuid jätkuvalt oldi kimpus relvastatud vastupanuvõitluse ja massiliselt end varjavate inimestega. Ilmselt seetõttu ei peetud sobilikuks seda ülemäära eksponeerida ka kodumaisele publikule, ühtlasi kadusid üleskutsed legaliseerimiseks.

Uuesti hakkasid näidisprotsesside materjalid ilmuma 1950. aastate teisel poolel. Tõsi, selleks ajaks oli metsavendlus tõepoolest maha surutud ning ka protsessid sama hästi kui lõppenud, kuid siiski mitte lõplikult. Näiteks jõudis väliseesti ajakirjandusse 1957. aasta oktoobris Kilingi-Nõmmel peetud kohtuprotsess „bandiit-terroristi“ Albert Kosenkranise üle ning Noorte Hääles ja Sovetskaja Estonijas avaldatud artiklites kasutati muu hulgas ka ülekuulamisprotokolle ja operatsiooni kirjeldusi,⁶⁸ mis omakorda osaliselt kattuvad tegelike operatiivmaterjalidega.⁶⁹

Väliseesti ajakirjanduses leidis kajastust ka NSV Liidu Ülemnõukogu 1955. aasta seadlus „Suure Isamaasõja perioodil okupantidega koostöötanud nõukogude kodanike amnesteerimisest“.⁷⁰ Üldjuhul suhtuti sellesse küll kui provokatsiooni, viidates samalaadsetele aktsioo-

toodud hirmutuseks rahvale.⁶⁶

Nendest ridadest võiks järeldada, et Nõukogude Eesti ajakirjandust jälgiti piiri taga üsna tähelepanelikult. Nüüd võiks küsida: kuidas jõudsid ajalehed välismaale? Sovetlik kirjavara jõudis piiri taha erinevaid teid pidi, kuid siinkohal võiks eraldi mainida, et tegemist oli ka repatrieerimispoliitika osaga. EKP Keskkomitee propaganda ja agitatsiooni osakonna plaanid nägid ette propagandasaadete edastamist raadios ning lendlehtede ja brošüüride levitamist. Selline otsene propaganda ehk lakeeritud pildi loomine Nõukogude Eestist oli mõeldud eelkõige eestlaste

⁶⁶ Legendid ja tõsielu. – Välis-Eesti, 10.08.1947.
⁶⁷ Vt. lähemalt: D. Vseviöv. Kodumaa kutsub. Repatrieerimise korraldamisest ENSV-s. – Looming 2002, nr. 12, lk. 1855–1869.
⁶⁸ Vt. ka Lahing metsavendadega Põltsamaal. – Vaba Eestlane, 17.11.1956.
⁶⁹ Veel metsavendi Eestis. – Meie Kodu, 30. 01.1958.
⁷⁰ Legaliseerimispropagandat esineb ka konkreetselt pagulastele suunatud propagandaajakirjanduses. Näiteks avaldas ajaleht Kodumaale Tagasipöördumise Eest 1956. aasta suvel kellegi Mart Aassalu tänusõnad sovetivõimule, mis võimaldas tal legaliseeruda ja ausa töö juurde asuda. Ta viitas muu hulgas sellele, et oli sattunud valeliku välismaise propaganda ohvriks ja seetõttu vaevels 14 aastat metsas, kannatades külma, haigusi, tühja kõhtu jne. Vt. Tulge koju, omaste ja perekondade juurde. – Kodumaale Tagasipöördumise Eest, 1. 07.1956.

nidele 1940. aastate keskel, kui paljud legaliseerunud arreteeriti või 1949. aastal küüditati. Teiselt poolt olevat andnud sellised üleskutsed tunnistust, et vastupanu pole veel sugugi maha surutud ja vähemalt end varjajaid on veel arvukalt.⁷¹

Aga lõpetuseks sobib nimetada üht 1958. aastal ilmunud äraspidist ajalehelugu ajalehes Võitleja, mis kajastab metsavendade aktsioone sovetliku aktiivi vastu Võrumaal. Lugu ise paistab silma hämmastava detailsusega, kuid ilma mingi viiteta allikatele. Toodud on arvukalt isiku- ja kohanimedid, mis sedalaadi kirjutiste puhul on väga harvad. Kuigi esmapilgul näitab see artikkel suurepäraselt informeeritust, oli reaalsuses siiski tegemist refereeringuga sovetlikust ajakirjandusest omapoolsete lisandustega ja mõistagi pea peale keeratuna. Kuid sisu on ka sedapidi üsna täpne.⁷²

Võitleja, 1. juuni 1958:⁷³

„Rõuges oli 1949. a. kulakluse „likvideerimisel“ silmapaistvaks tegelaseks Õilme Tederi nimeline tüdruk, kuni metsavendade arvates tema mõõt oli täis saanud. Tüdruku järele seati valve. Kui Õilme Teder õhtul läks kaevule vett tooma, kõlasid automaatrelvade valangud. Tüdruku olid läbistanud kolmteistkümme hästisihitud kuuli... [– – –]

Kohati oli metsavendade jõud tol ajal nii suur, et kohtumõistmine ja otsuse täidesaatmine toimus otse avalikult, ilma et keegi kohalikest elanikest oleks tahtnud või julenud välja astuda hukkamõistetud komsomoltsi kaitseks.

Komsomoli juht Kaagveres – Koorastest pärinev Jedase nimeline noormees – võeti metsavendade poolt kinni avalikul peol kogu saalitäie rahva silmade ees. Jedas pidas parajasti loengut komsomoli põhikirja ja eesmärkide ülistamiseks, ehkki rahvas oli peole kogunenud tavalise peokava nägemiseks-kuulamiseks. Ootamatult tungis peosaali kümme relvastatud metsavenda, kelle kaaslased samaaegselt olid rahvamaja ukseid valve alla võtnud. Jedas toodi kõnepuldist maha, viidi saalist välja Kaagvere parki ja poodi seal üles. [– – –]

Miks osa noorukeist hakkas komsomoltsideks? Nii mõnigi maapoiss Saatselina, Mäe ja Järvesalu valdadest läks Võru rajoonikomiteesse selleks, et sealt saada jalga paar tugevaid saapaid ja üle öla automaatpüssi. Mõnda ajas taga aga ka kadetus ja viha. Üks viimastest oli Hans Vall Järvesalu vallast. Ta oli kommudega kaasa jooksnud juba 1944. a. sügisel, kui punavenelaste laviin valgus teiskordselt üle Eesti. Komsomoli rajoonikomitee iseloomustusel olnud Hans Vall „täis viha nende vastu, kes enne nõukogude võimu omasid sadu vakamaid põldu, rammusaid lüpsikarjasid ning Deering-niidumasinaid.“ Hans Valli enda isa omanud aga ainult väiketalu. Hans Vallist sai Laheda valla komsomoli organisaator. Ta sai vallamajast automaatrelva ja võttis „kulakute likvideerimisest“ nii energiliselt osa, et ülendati komsomoli maakonnakomitee instruktoriks. Hans Valli julmust talurahva vastu seati komsomoltsidele eeskujuks kõikides Võrumaa rajoonides. Punaste ninamehed hakkasid kiitlema, et „kulakute“ põselihaksed olevat Valli nime kuuldes hakkanud närviliselt tõmblema ... Endastmõistetavalt oli Hans Vall metsavendade silmis märgitud meheks. Tema saatust täitus kevadisel ajal, kui ta parajasti oli Vana-Koiola metsade piirkonnas jalgsi minemas järjekordsele „operatsioonile“ talunike vastu koos valla täitevkomitee instruktori Koroliga. Mõlemal olid käes automaatrelvad, ent see ei päästnud neid. Kommuniste ootasid teel metsavennad. Korol sai kohe surma. Hans Vall tulistas aga haavatuna veel tükk aega vastu. Ümberkaudsed elanikud kuulsid tulistamist väga hästi, ent asjatu oli verejanulise punase lootus, et keegi temale

⁷¹ NKVD uus trikk. – Vaba Eesti Sõna, 26.01.1956.

⁷² Artikkel põhineb 16.03.1958 ajalehes Noorte Hääl avaldatud artiklil (Vt. Lahingud Võrumaa metsavendadega 1950. a. – Vaba Eestlane, 2.04.1958) ja ajakirjas Noorus avaldatud tollase Võru komsomoli maakonnakomitee sekretäri Feliksi Pärtelpoja propagandistlikul artiklil (Vt. Kui Võrumaal võideldi komsomoli terroristidega. – Meie Kodu, 8.05.1958).

⁷³ Metsavendade võitlusi punaste terroristidega. – Võitleja, 1.06.1958.

Metsavendade võitlusi punaste terroristidega. – Võitleja, 1. juuni 1958.

sõkaldest eristada. Üldistavalt jääb silma üsna kõver pilt, kuid see on ka mõistetav esiteks allikate ebamäärasuse tõttu, teiseks arvestades konteksti. Tonaalsus polegi suunatud otseselt metsavendluse objektiivsele kajastamisele, rõhuasetus oli üldisemalt suunatud „kannatavale kodumaale“ ja sedakaudu ka vastupanuvõitluse eksponeerimisele. Sellele lisaks veel mingil kujul suunatud külma sõja propagandana, mis kajastab üldist vastupanu igal pool NSV Liidu okupeeritud piirkondades või selle mõjusfääri langenud riikides.

Kirjutiste tase on väga ebahütlane alates täielikest fantaasiatelt kuni üsnagi objektiivsete kirjelduste-üldistusteni. Ebahütlus tulenes autentsete allikate puudusest – neid sama hästi kui polnudki. Mõnevõrra rohkem oli neid kasutada aastatel 1944–1946, kui Nõukogude piirivalve polnud suutnud piiri veel täielikult sulgeda ja põgenikelt saadud informatsiooni võis tinglikult pidada autentseks allikaks. Kuid tõesti ainult tinglikult, sest suurem osa põgenikest polnud otseselt seotud vastupanuvõitlusega, paremal juhul olid nad end varjanud sovetivõimu eest. Seetõttu rääkisid nad peaaesjalikult kuuldustest, esitades kohati neid ilmselt oma mälestuste pähe. Sama kehtib ka hilisemate põgenike ja väidetavate põgenike kohta. Nii hakkasid juba algusest peale väliseesti ajakirjanduses levima müüdid vastupanu keskset juhtimisest, mitmesajamehelistest salkadest ja suurtest välilahingutest jms.

Kuigi kirjeldustes leidub ka palju tõeseid detaile ja üldistusi, panevad just arvukad liialdused või fantaasia valdkonda kuuluvate kuulujuttude edasijutustamine kahtluse alla kogu jutu. Allikate suhtes olid ajalehed üsna konspiratiivsed, tihtipeale tekib ka kahtlus, et see n.-ö. allikas ise on väljamõeldis. Näiteks torkab silma asjaolu, et siis, kui inimesed esinesid oma nime all, muutus jutt märgatavalt tagasihoidlikumaks ja usutavamaks.

Lisaks põgenikelt saadud informatsioonile leidub ilmselt isegi rohkem neid kirjutisi, mille allikaks olid kodumaale repatrieeritud endised sõjavangid. Kuid nende kokkupuuted metsavendadega olid reeglina siiski üsna tagasihoidlikud ning meenutused kajastavad tavaliselt samuti erinevaid kuuldusi, mis neile Eestis sõjavangistuses kõrva olid jäänud.

appi tuleks. Nii pidi ka Hans Vall oma eluga maksma selle eest, et ta oli asunud oma rahva vaenlaste, võõraste vägivaldavalitsuse poolele. Sest eesti maarahvas ei alistunud võitlusetu ja vastupanuta, vaid lõi vastu, tihti küll halastamatult, kuid õigustatult.“⁷⁴

Lõpetuseks

Väliseesti ajakirjanduses ilmus aastate jooksul sadu kirjutisi, mis mingil moel kajastasid Eestis toimunud sõjajärgset vastupanu, aga ka metsavendlust laiemalt, seda alates lühikestest uudisrupudest kuni pikkade järjelugudeni. Tihti peale refereerisid ajalehed samu allikaid, aga ka üksteist, samuti Lääne ajakirjanduses ilmunud uudislugusid. Üldjoontes võib öelda, et vastupanu olemasolust oldi teadlikud, ja tähelepanelik ning allikakriitilisem lugeja suutis ehk ka terasid

⁷⁴ Hans Valli tapmise kohta oli kaudne viide väliseesti ajakirjanduses juba 1952. aastal. Vt. Aktivist langes lahingus metsavendadega. – Eesti Teataja, 5.04.1952.

Võimalik, et just endistelt sõjavangidelt pärineb ajalehe Võitleja vahendusel ka kõige pöörasem legend Eestis ühtse ülemjuhatause all tegutsenud mitmetuhandemehelisest „Metsaarmee“ ja selle kuulsusrikkast „Tartu suurlahingust“. Kui uskuda viiteid allikatele, siis pärines informatsioon mingitelt sakslastelt, kuid ei saa välistada sedagi, et kogu lugu mõeldi ajalehe toimetuses lihtsalt välja. 1952. aastal Saksamaal ilmuma hakanud Võitleja paistabki teiste lehtede taustal silma palju sõjakama tonaalsusega, kuid ka viited allikatele on enamasti kõige ebamäärasemad.

Saatuse ironiana tundub, et kohati on just sovetlikest allikatest pärinev informatsioon kõige objektiivsem. Risustatud küll propagandistliku sõnavahuga (või söimuga klassivaenlaste aadressil), oli tegemist siiski tinglikult autentse allikaga reaalsete sündmuste ja inimeste kohta (tavaliselt mõne näidisprotsessi materjalid).

Siinkohal võiks küsida: kas väliseesti ajalehtedes ilmunud lood mõjutasid ka kuidagi väliseesti ajalookirjutust ja selle kaudu kaudselt ka tänapäeva ajalookirjutust? Vastata võiks, et mitte eriti. Viiteid nendele lehelugudele sama hästi kui ei kohtagi. Kuid kindlasti aitasid need kaasa üldise arusaama kujunemisele.

Ainuke pagulasautorite sulest üdistusele pretendeeriv käsitlus sõjajärgsest vastupanust Eestis pärineb aastast 1964, kui koguteoses „Eesti saatuseaastad“ ilmus Eerik Heine artikkel „Metsavennad“. Kuigi ka Heine ise varjas end Eestis aastatel 1946–1950, siis pole tegemist otseselt mälestustega, vaid ülevaateartikliga, milles isiklike kogemuste kõrval on ta kasutanud ka ajakirjanduses avaldatud materjale, neile küll otseselt viitamata. Paraku on ta üles korjanud ka luiskelugusid või teinud muudele ebamäärastele allikatele tuginedes liialdatud üldistusi.⁷⁵ Kuigi tänapäeval on sellel tekstil ainult historiograafiline väärtus, oli see omas ajas kindlasti märkimisväärne saavutus ja läks paarkümmend aastat, kuni samalaadne katsetus uuesti tehti.⁷⁶

Kokkuvõtvalt võiks öelda, et kui artiklites esinevaid üksikuid detaile ja üldistusi eraldi välja otsida, siis mingi üldpildi sõjajärgsest metsavendlusest väliseesti ajakirjanduse põhjal võib saada, kuid seda ainult juhul, kui teemat muude allikate põhjal enam-vähem tuntakse. Huvitaval kombel tuleks eriti kahtlevalt suhtuda mälestuspõhistesse infokildudesse peamiselt nende allikate puhul, kes väidavad end olevat osalised vastupanus.

Aga ajastu kontekstis oli siiski tegemist igikestva vabadusvõitluse põlistamisega, millele oma pitseri pani ka külma sõja propaganda-vastupropaganda liin. Seega, paljus kuuldustel ja meelevaldsetel tõlgendustel põhinev avaldatu väliseesti ajakirjanduses ajalooallikana kuigi suurt väärtust ei oma, küll aga historiograafilist väärtust, võimaldades heita pilgu teemavaldkonda, kuidas kajastus vastupanu sovetivõimule vabas maailmas.

⁷⁵ Olgu öeldud, et samas koguteoses avaldati ka Olaf Tammarki mälestuspõhised tähelepanekud metsavennaperioodist, mis tasakaalustavad Heine küllaltki võitluslikku teksti. Vt. E. Heine. Metsavennad; O. Tammark. Mehed kogunevad metsadesse. – Eesti saatuseaastad 1945–1960, II kd. Ahastuses Eesti. Toimetuskolleegium: R. Maasing jt. Stockholm: Kirjastus EMP, 1964, lk. 66–84.

⁷⁶ Balti riikides toimunud vastupanust on kirjutatud ka Romuald J. Misiunase ja Rein Taagepera koostatud ülevaates Balti riikidest aastatel 1940–1980, mis oli mõeldud pigem ingliskeelsele publikule. Eesti kohta on informatsiooni napilt. Vt. R. J. Misiunas, R. Taagepera. The Baltic States: years of dependence, 1940–1980. Berkeley, Los Angeles: University of California Press, 1983.